

Святослав ЧИРУК,

orcid.org/0000-0002-7008-4110

кандидат історичних наук,

в.о. заступника директора з наукової роботи

Комунального підприємства «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради,

доцент кафедри філософії і педагогіки

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»,

докторант кафедри історії України

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

(Дніпро, Україна) sczyruk@gmail.com

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ В СЕЛИЩІ КАМ'ЯНСЬКОМУ В 1764 РОКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДАЛЬНОГО РОЗПISY

Стаття присвячена історико-демографічним процесам за часів Нової Січі на території Вольностей Війська Запорозького Низового. Мета статті – аналіз демографічної ситуації в селищі Кам'янському станом на 1764 рік. Основним джерелом виступають сповідні розписи Старокодацької наміснії. В основі методології дослідження лежить метод зсуву за статтю та віком. Результати дослідження продемонстрували, що кількість населення Кам'янського згідно зі сповідним розписом 1764 р. дорівнювала 1038 осіб та поділялося на три стани: духовенство (2,7 % населення), козацтво (26 % населення) і посполитство (71,3 % населення). Серед них також малися такі соціальні прошарки як служителі (2,4 % населення) та дворові (58 % населення). Частка літніх людей дорівнювала 2,4 %, частка дітей – 41 %. Дорослі у шлюбоздатному віці були найбільш чисельними – 56,5 %. Помітне викривлення статеві-вікової структури населення, а саме менша частка чоловіків у вікових групах 15-19, 20-24 та 25-29 років. Коефіцієнт статевого співвідношення дорівнював 105. Наявні відмінності у віковому співвідношенні статей для різних соціальних груп. Шлюбна структура населення демонструє загальну шлюбність, у тому числі – для козацької верстви. Утім, серед козаків майже не помітний період першого відвіства та практично відсутні повторні шлюби. Середній вік укладання шлюбів у чоловіків дорівнював 29,9 років, у жінок – 25,5 років. Превалювали шлюби з різницею у віці від 6 до 10 років, але несуттєво. Загальний коефіцієнт шлюбності для періоду 1740-1764 рр. становив 14 ‰. Загальний коефіцієнт народжуваності для періоду 1754-1763 рр. становив 46 ‰. Сумарний коефіцієнт народжуваності дорівнював 8. Виявлені завищені і навпаки – від'ємні показники загальної кількості посполитого населення, починаючи з 1739 року. Автор приходить до висновку, що розподіл населення у Кам'янському в цілому був схожим на той, що спостерігався в інших населених пунктах Старокодацької наміснії. Населення було молодим і належало до прогресивного типу. На статеві-віковій структурі населення помітно значний негативний вплив російсько-турецької війни 1735-1739 років. Від'ємні і завищені значення реконструйованої кількості посполитого населення вказують на його механічний приток з 1739 року.

Ключові слова: козацтво, Запорізька Січ, народжуваність, шлюбність, статеві-вікова структура населення.

Sviatoslav CHYRUK,

orcid.org/0000-0002-7008-4110

Candidate of Historical Sciences,

Acting Deputy Director for Research

Municipal enterprise “Museum of Dnipro City History” Dnipro City Council,

Associate Professor at the Department of Philosophy and Pedagogy

National Technical University “Dnipro Polytechnic”,

Doctoral Student at the Department of History of Ukraine

Oles Honchar Dnipro National University

(Dnipro, Ukraine) sczyruk@gmail.com

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE KAMIANSKE VILLAGE IN 1764 ACCORDING TO THE CONFESSIONAL LISTS

The article is dedicated to analyzing historical demography processes on the territory of the Freedoms of the Zaporozhian Army during the period of Nova Sich. It aims to investigate the demographic situation in Kamianske village

in 1764. Confessional lists of the Starokodak Governorate were used as the main sources. As the main method, it was used gender and age-stratified methods. Research results demonstrated that according to the confessional list of 1764-year total population of Kamianske were amount 1038 inhabitants. It was divided into three social groups: clergy (2.7% of the population), Cossacks (26% of the population), and commoners (71.3% of the population). Among them, there were also such social strata as servants (2.4% of the population) and courtiers (58% of the population). The share of elderly people was 2.4%, and the share of children was 41%. The most numerous were adults of marriageable age – 56.5%. There is a noticeable distortion in the sex-age structure of the population, namely a smaller proportion of men in the age groups 15-19, 20-24, and 25-29. The sex compare ratio was 105. There were differences in the age-sex ratio for different social groups. The marriage structure of the population demonstrates general marriageability, including for the Cossack stratum. However, the period of first widowhood was almost invisible and remarriages were practically absent among the Cossacks. The average age of marriage for men was 29.9 years, and for women – 25.5 years. Marriages with an age difference of 6 to 10 years prevailed, but not significantly. The marriage rate for the period 1740-1764 was 14‰. The total fertility rate for the period 1754-1763 was 46 ‰. The total fertility rate was 8. Overestimated and, conversely, negative figures for the total population of the Commonwealth were found, starting from 1739. The author concludes that the population distribution in Kamianske was generally similar to that observed in other settlements of the Starokodak Governorate. The population was young and belonged to the progressive type. The Russian-Turkish War of 1735-1739 significantly negatively affected the sex and age structure of the population. The negative and high values of the reconstructed population of the Commonwealth indicate its mechanical influx since 1739.

Key words: Cossacks, Zaporizhzhian Sich, fertility, marriage, sex and age structure of the population.

Постановка проблеми. Історична демографія території Вольностей Війська Запорозького Низового майже не вивчалася. Наявні дослідження, переважно, концентрувалися на спробах визначення загальної чисельності населення, його змін та територіальному розподілу (Бойко, 2016: 9-39).

Аналіз досліджень. Природний рух населення, показники народжуваності та шлюбності тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Цьому сприяла ціла низка об'єктивних чинників, серед яких слід назвати брак джерел, трудомісткість обробки даних, що було важко робити без застосування комп'ютерів, необхідність спеціальної підготовки (вивчення історико-демографічних методів) та штучне обмеження історико-демографічних досліджень в радянській Україні (Serdiuk, Voloshyn, 2019: 16-17). Не стало виключенням і селище Кам'янське (суч. м. Кам'янське, Дніпропетровська обл., Україна), історична демографія якого для періоду існування Нової Січі також обмежувалась виключно спробами визначення загальної кількості населення (Буланова, 2010: 56). Тим не менш, даний населений пункт цікавий з різних міркувань – як через те, що територія, на якій він виник, була одним із перших місць, де збирались козацькі ради (Слабченко, 1929: 342), так і через те, що селище входило до однієї з найбільш заселених паланок Нової Січі. Окрім того, на відміну від населених пунктів в межах сучасного міста Дніпра, було відносно віддаленим від Старосамарської сотні Гетьманщини, що могло викликати певні відмінності його демографічних показників.

Мета статті полягає в тому, щоби проаналізувати демографічну ситуацію в селищі Кам'янському станом на 1764 рік.

Для її досягнення поставлені наступні завдання: визначити склад населення (кількіс-

ний, соціальний, статеві-віковий), проаналізувати шлюбну структуру населення, обрахувати низку спеціальних та загальних коефіцієнтів народжуваності та шлюбності (загальний коефіцієнт народжуваності, загальний коефіцієнт шлюбності, сумарний коефіцієнт народжуваності, середній вік укладання шлюбів та інші).

Джерела. Основним джерелом дослідження виступають сповідні розписи Старокодацької наміснії. Аналіз сповідних розписів за 1764, 1766 та 1769 роки дозволив визначити, що найбільш точну інформацію відображає сповідний розпис 1764 року, який і було вирішено взяти за основу.

Методологія. В основі методології дослідження лежить використання методу зсуву за статтю та віком, який також називають «методом компонентів». Метод частіше використовується для прогнозування демографічних показників, але може використовуватись і з ретроспективною метою. Окрім того використовуються типологія структури населення Густава Зундберга та методи розрахунку спеціальних та загальних демографічних коефіцієнтів.

Виклад основного матеріалу. Склад та чисельність населення. Кількість населення Кам'янського згідно зі сповідним розписом 1764 р. дорівнювала 1038 осіб та поділялося на три стани: духовенство (28 осіб, 2,7 % населення), козацтво (270 осіб, 26 % населення) і посполство (740 осіб, 71,3 % населення). Окрім того, виділялись такі соціальні прошарки як служителі (прислуга) та дворові або підсусідки (люди, які мешкали у господарстві, вкладаючись в нього своєю працею, але не були власниками). Служителів у Кам'янському було небагато – усього 25 осіб (2,4 % населення). Лише шість родин на все село мали в себе служителів – 3 родини з козацького стану (родини

Михайла Сиделкіна, Якова Мосьпана та Корнія Кмокляка), і 3 родини з посольства (Моїсея Спітченка, Михайла Ковалю та Івана Шматка). Утім, можна сказати, що наявність служителів у господарстві, все ж, була більше притаманна козацтву. Три господарства серед козаків – це 15 % усіх козацьких господарств, тоді як серед посполитих – 9 %. Окрім того, серед козаків вони переважали й чисельно – 17 із 25 служителів (тобто 68 %) були представлені саме в козацьких родинях (ЦДІАК, Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.).

Набагато чисельнішими за служителів були дворові або підсусідки. У Кам'янському їх налічувалось 605 осіб, а отже вони становили понад половину населення селища (58 %). З них 121 особа (або 20 %) була представлена у козацьких родинях, а 484 особи (80 %) – у посполитих. Дворових або підсусідків мали 12 із 20 козацьких господарств (60 %) та 32 з 34 посполитих господарств (94 %) (їх не було тільки в господарствах вдови Анастасії Полілушки та Моїсея Спітченка, в якого було багато служителів) (ЦДІАК, Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.).

Соціальний поділ населення відкриває можливості для того, щоби уточнити загальну чисельність населення за більш ранній період, послугуючись «Відомістю про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці». Документ датується 1756 роком, проте аналіз обставин його формування дозволяє припустити, що його було укладено на початку 1754 року (Архів Коша Нової Запорозької Січі, 2003: 211-265). У реєстрі наведено не все населення, а виключно посполиті, при цьому також не всі. Можна припустити, що вказані імена – це голови родин (але не господарств, оскільки їхня кількість – 116 явно перевищувала кількість господарств серед посполитих навіть на 1764 рік – 34). Якщо припустити, що співвідношення соціальних станів не відрізнялося за різні роки, то є можливість підрахувати чисельність населення на 1754/1756 роки.

Згідно зі сповідним розписом за 1764 рік, у Кам'янському налічувалось 175 посполитих родин (як голів господарств, так і дворових). Поділивши загальну кількість посполитих (740) на кількість родин (175), отримуємо середню людність родини 4,2. Припустивши, що у 1754/1756 роках частка посполитих так само дорівнювала 71 %, і, знаючи, що кількість родин за реєстром становила 116, можемо припустити, що кількість козацьких родин (які мали складати 26 %) мала становити 44, а духовенства – 4. В сумі, у 1754/1756 роках у Кам'янському мало мешкати 164 родини. Помноживши цю кількість на середню людність родини,

отримуємо приблизну загальну кількість населення, яка дорівнювала 689 осіб (ЦДІАК, Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.).

Дані підрахунки можна порівняти і з обчисленнями отриманими іншим методом, а саме – за допомогою зсуву за статтю та віком. Сутність методу полягає в тому, що від загальної чисельності населення віднімається кількість народжених у попередні роки (інформація про це міститься в графі «вік» у сповідному розписі). Недолік даного методу полягає в тому, що він не враховує інформацію про міграції, а у випадку з документами, які фіксують склад населення, а не його природний рух (тобто такими як сповідні розписи чи ревізії, а не метричні книги) – не враховується також смертність.

Проведені підрахунки (див. табл. 1, стовпець 3) збігаються із розрахунками зробленими на основі «Відомості про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці», у тому разі, якщо ми виходимо з того, що «Відомість» відображає інформацію про склад населення на 1754, а не 1756 рік (на що вказує і зовнішня критика джерела) (Чирук, 2024). Згідно із «Відомістю», у Кам'янському в 1754 році мешкало 689 осіб (Архів Коша Нової Запорозької Січі, 2003: 211-265), тоді як відповідно до підрахунків за статтю та віком, зробленим на основі «Сповідного розпису» – 691 (розходження в 2 людини) (ЦДІАК, Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.).

Застосування методу зсуву за статтю та віком допомогло виявити ще одну цікаву особливість, а саме – від'ємні значення загальної кількості посполитого населення починаючи з 1737 року та надзвичайно завищені (більше 1000 %) показники загального коефіцієнту народжуваності (див. табл. 1, стовпець 9). Це може вказувати на проблеми із врахуванням механічного приросту, про які йшлося вище. Інакше кажучи, метод зсуву за статтю та віком не враховує приїзд населення цієї соціальної групи, тоді як він був. Це виглядає достатньо логічно, оскільки проблеми маютьесь тільки серед посполитого населення, а за часів Нової Січі мав місце саме приток податного, тобто посполитого населення на землі Війська Запорозького Низового (Репан, Старостін, Харлан, 2008: 120-151). Цікава і дата – 1739 рік, тобто одразу після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 років, переходу Війська Запорозького Низового під протекцію Російської імперії і встановлення фактичного і юридичного контролю над цією територією (1735 рік). Це також додає додаткову інформацію до питання про час утворення міста Кам'янське, офіційною датою виник-

Таблиця 1

**Загальна чисельність населення села Кам'янського між 1754 та 1763 рр.,
встановлена за допомогою методу зсуву за статтю та віком**

рік	Загалом			Козацтво			Поспільство			Духовенство		
	кількість народжених	загальна кількість населення	загальний коефіцієнт народжуваності	кількість народжених	загальна кількість населення	загальний коефіцієнт народжуваності	кількість народжених	загальна кількість населення	загальний коефіцієнт народжуваності	кількість народжених	Загальна кількість населення	загальний коефіцієнт народжуваності
1725	9	162	55,56	3	38	78,95	6	-205	-29,27	0	4	0
1726	14	171	81,87	2	41	48,78	19	-199	-95,48	0	4	0
1727	8	185	43,24	3	43	69,77	9	-180	-50	3	4	750
1728	16	193	82,9	5	46	108,7	8	-171	-46,78	0	7	0
1729	33	209	157,89	6	51	117,65	4	-163	-24,54	2	7	285,71
1730	9	242	37,19	4	57	70,18	8	-159	-50,31	0	9	0
1731	10	251	39,84	6	61	98,36	26	-151	-172,19	1	9	111,11
1732	25	261	95,79	7	67	104,48	34	-125	-272	1	10	100
1733	6	286	20,98	4	74	54,05	17	-91	-186,81	0	11	0
1734	37	292	126,71	7	78	89,74	19	-74	-256,76	1	11	90,91
1735	17	329	51,67	7	85	82,35	25	-55	-454,55	0	12	0
1736	12	346	34,68	2	92	21,74	18	-30	-600	0	12	0
1737	11	358	30,73	5	94	53,19	20	-12	-1666,67	2	12	166,67
1738	10	369	27,1	5	99	50,51	9	8	1125	0	14	0
1739	26	379	68,6	11	104	105,77	18	17	1058,82	2	14	142,86
1740	17	405	41,98	3	115	26,09	8	35	228,57		16	0
1741	6	422	14,22	1	118	8,47	25	43	581,4	0	16	0
1742	14	428	32,71	4	119	33,61	17	68	250	0	16	0
1743	12	442	27,15	6	123	48,78	15	85	176,47	0	16	0
1744	35	454	77,09	7	129	54,26	32	100	320	1	16	62,5
1745	15	489	30,67	7	136	51,47	15	132	113,64	0	17	0
1746	20	504	39,68	9	143	62,94	9	147	61,22	0	17	0
1747	24	524	45,8	5	152	32,89	13	156	83,33	2	17	117,65
1748	25	548	45,62	4	157	25,48	33	169	195,27	1	19	52,63
1749	30	573	52,36	9	161	55,9	26	202	128,71	1	20	50
1750	25	603	41,46	3	170	17,65	27	228	118,42	0	21	0
1751	22	628	35,03	5	173	28,9	37	255	145,1	0	21	0
1752	19	650	29,23	2	178	11,24	19	292	65,07	0	21	0
1753	22	669	32,88	7	180	38,89	29	311	93,25	2	21	95,24
1754	20	691	28,94	3	187	16,04	31	340	91,18	1	23	43,48
1755	31	711	43,6	10	190	52,63	31	371	83,56	0	24	0
1756	27	742	36,39	6	200	30	33	402	82,09	1	24	41,67
1757	41	769	53,32	6	206	29,13	30	435	68,97	0	25	0
1758	32	810	39,51	12	212	56,6	35	465	75,27	0	25	0
1759	26	842	30,88	3	224	13,39	34	500	68	1	25	40
1760	33	868	38,02	10	227	44,05	44	534	82,4	0	26	0
1761	44	901	48,83	8	237	33,76	60	578	103,81	0	26	0
1762	39	945	41,27	14	245	57,14	45	638	70,53	1	26	38,46
1763	46	984	46,75	11	259	42,47	57	683	83,46	1	27	37,04

Джерела даних: Відомість про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ: ЗАТ "ВІПОЛ", 2003. Т. 3. С. 211–265; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81–110 зв., власні розрахунки.

нення якого вважається 1750 рік. Дата визначена на основі першої писемної згадки, тоді як поселення на той момент певний час вже існувало.

Важливе значення має і статеві-віковий розподіл населення. Аналіз статеві-вікової структури Кам'янського на 1764 рік демонструє, що насе-

лення було молодим (частка літніх людей була нижчою за 8 %, і дорівнювала 2,4 %). Частка дітей (0-14 років) була доволі високою (41 %), але найбільш чисельним було населення у шлюбоздатному та працездатному віці (15-59 років) – 56,5 % (див. табл. 2). Такий віковий склад населення цілком відповідає віковій структурі міст сусідньої Гетьманщини у XVIII ст. (Сердюк, 2011: с. 87). Співвідношення дещо відрізнялося для різних суспільних груп. Найменша частка дітей (25 %) фіксувалася у духовенства, дещо більшою вона була серед козацтва (34,6 %), а найбільшою – серед посполитих (43,2 %). Пропорційно протилежні коливання спостерігалися і для шлюбоздатного населення (чим більша частка дітей, тим менша – шлюбоздатного населення, і навпаки), оскільки частка людей похилого віку в усіх групах була незначною (ЦДІАК, Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.).

Таблиця 2

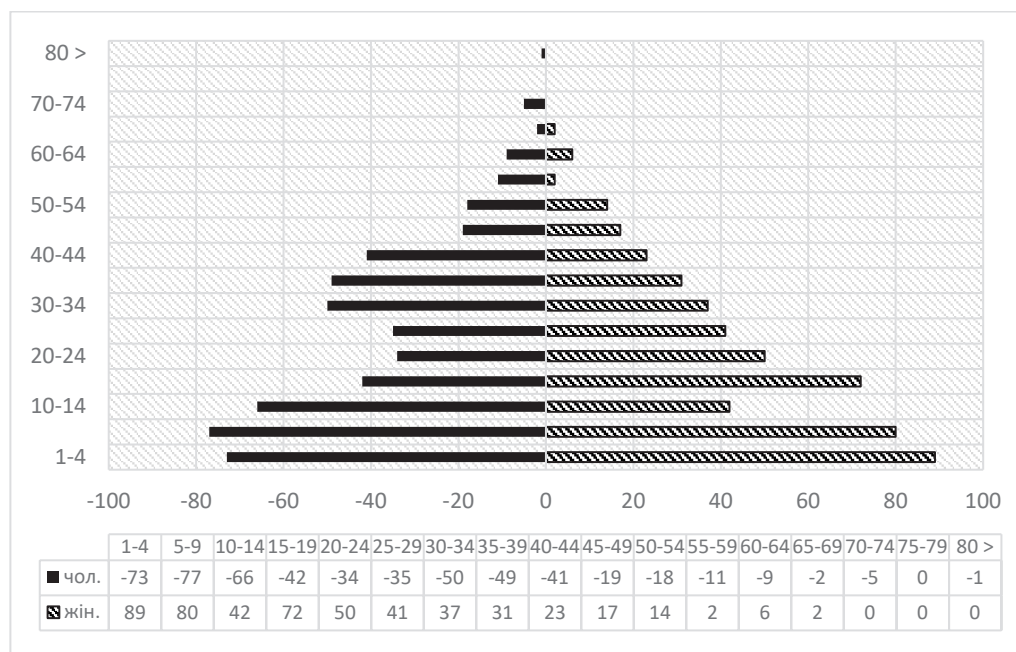
Віковий склад населення Кам'янського, 1764 р.

віковий розподіл	чоловіки	жінки	разом	%
0-14	216	211	427	41,14
15-59	299	287	586	56,45
60 і більше	17	8	25	2,41
разом	532	506	1038	

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Якщо аналізувати статевікову структуру населення по п'ятирічним віковим групам, стає помітним викривлення статевікової піраміди населення, а саме – менша частка чоловіків у вікових групах 15-19, 20-24 та 25-29 років. Когортний аналіз вказує на період між 1735 та 1749 роками. Найбільш очевидним поясненням є події російсько-турецької війни 1735-1739 років, а також негативні наслідки війни, які спостерігалися і певний час після її завершення. Сама ж западина (див. рис. 1) на статевіковій піраміді населення у 1764 році свідчить про те, що демографічні наслідки війни були відчутні навіть через 25 років після її завершення, що в демографії називається «відлунням війни».

Коефіцієнт статевого співвідношення для селища дорівнював 105, а отже частка жінок і чоловіків була майже рівною, з незначним переважанням чоловіків, що є нормальним, попри, здавалося б, очікуване превалювання чоловіків на теренах Вольностей Війська Запорозького. Більше того, обрахунок даного показника для різних соціальних груп демонструє, що найменша частка чоловіків спостерігалася саме серед козацтва (коефіцієнт співвідношення статей 101). Серед посполитих цей показник дорівнював 104,4, серед духовенства – 180 (значне домінування, майже в два рази). Чоловіки також були більше представлені серед дворових (коефіцієнт співвідношення 110) та служителів (коефіцієнт співвідношення 127).

Рис. 1. Статевікова структура населення селища Кам'янського на 1764 р.

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Вікове співвідношення статей для різних соціальних груп також демонструє певні відмінності. Так, серед посполитих чоловіки домінують у статеві-вікових групах 10-14 та 55-59 років, а серед козаків – у віці 40-44 роки. Яскраво помітно домінування чоловіків серед служителів у віковій групі 25-29 років (див. рис. 2).

Відмінності у вікових коефіцієнтах співвідношення статей козаків і посполитих можуть бути

спричинені кількома різними причинами. Відповідь лежить поза межами суто демографічних пояснень. Виходячи зі статеві-вікової структури даної верстви, очевидно є нестача жінок відповідного віку (народжені у 1720-1724), а не збільшення частки чоловіків (наприклад, через показачення) (див. рис. 3).

Статеві-вікова структура служителів – відсутність осіб старших 44 років, а також значне домі-

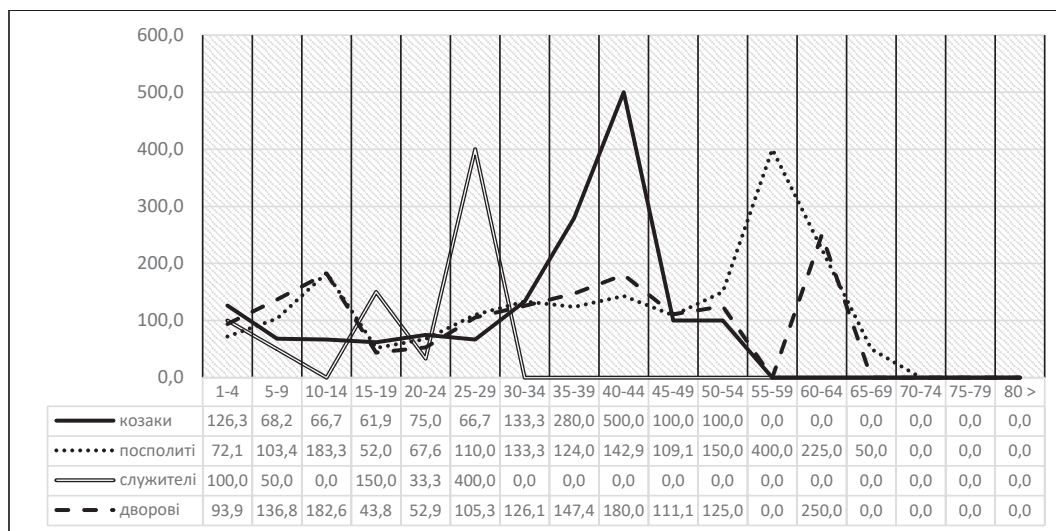

Рис. 2. Вікові коефіцієнти співвідношення статей різних соціальних груп. Кам'янське, 1764 р.

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

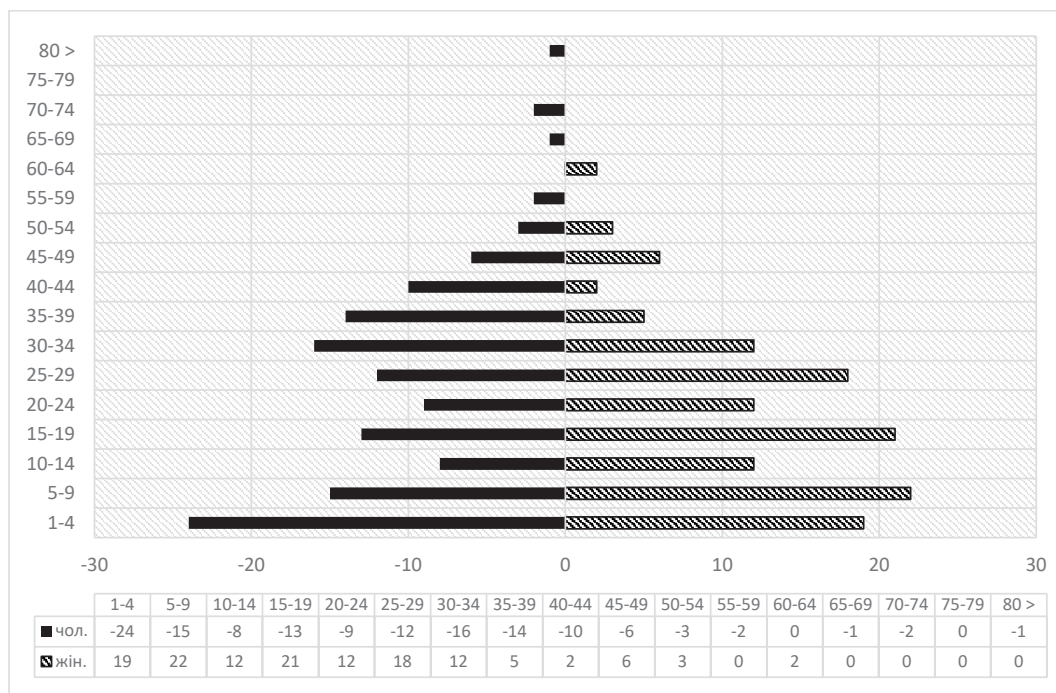

Рис. 3. Статеві-вікова структура козацької верстви. Кам'янське, 1764 р.

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

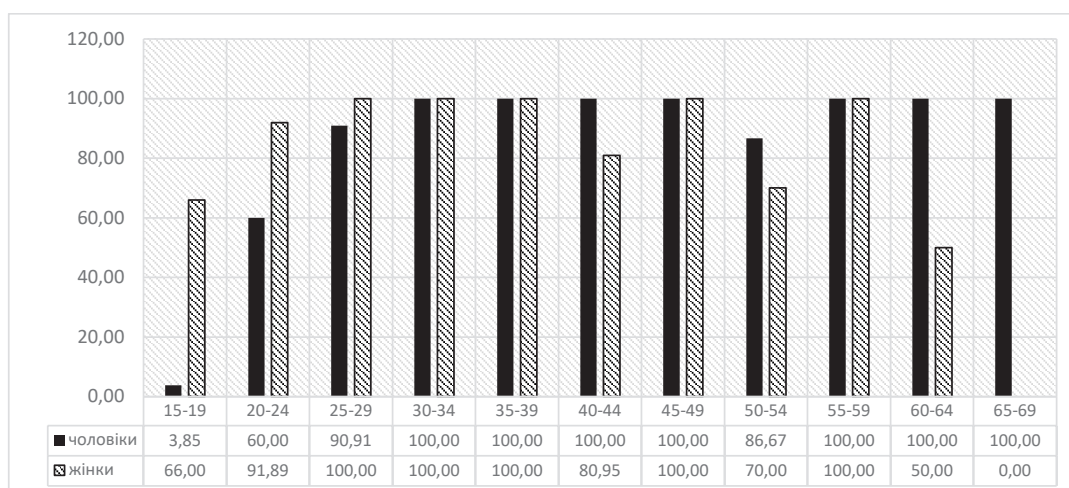
нування чоловіків у віці 25-29 років підтверджують припущення про тимчасовий характер даного статусу (для накопичення статків перед весіллям) або так званих «life-cycle servants», до яких належали і служителі Гетьманщини (Безсмертна, 2021: 50-57).

Шлюби та шлюбність

Шлюбна структура населення демонструє загальну (100 %) шлюбність, у цілому притаманну цьому періоду. Частка заміжніх дівчат у віці до 30 років була значно вищою ніж одружених чоловіків (вже у віці 15-19 років заміжніми були 66 % жінок, а у віці 20-24 – 90 %). Мали місце три періоди вдовства. Період першого вдовства наставав у віці 40-44 роки, другого – 50-54 роки (обидва компенсувалися повторними шлюбами), а з 60-64 років вдовство ставало вже остаточним.

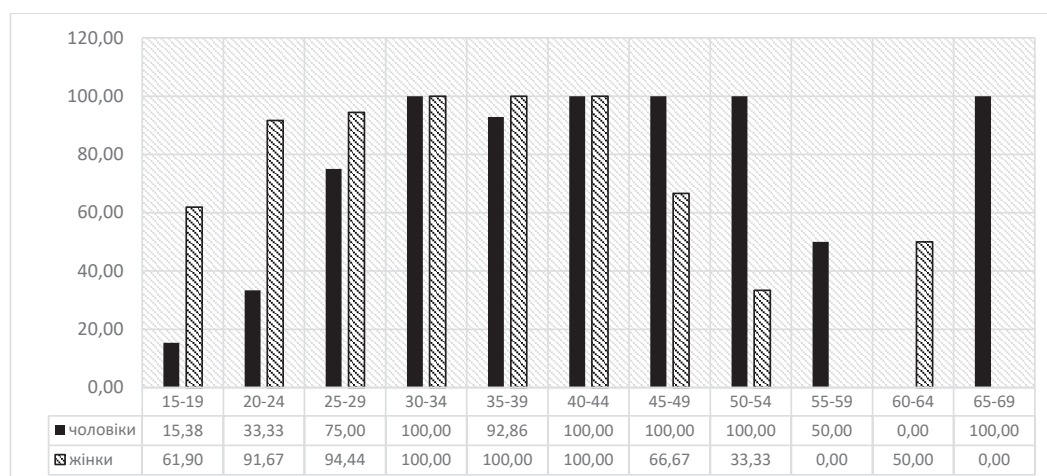
Цікаво, що загальний характер шлюбності властивий, зокрема, і козацтву, про яке наявні стереотипи як про таке, яке віддавало перевагу безшлюбності, навіть за часів Нової Січі (Голобуцький, 1961: 30; Слабченко, 1929: 176). Тим не менш, шлюбна структура козацтва, дійсно, мала певні відмінності. Перш за все – серед козаків майже не помітний період першого вдовства та практично відсутні повторні шлюби, які слідували за ним. Окрім того, частка одружених чоловіків у віці до 30 років була меншою ніж у посполитих (хоча при цьому, частка хлопців, які одружувались у віці 15-19 років була вищою, одруження відкладали козаки у віці від 20 до 29 років). Після 30-ти років шлюбність ставала загальною (див. рис. 5).

Середній вік укладання шлюбів у чоловіків дорівнював 29,9 років, у жінок – 25,5 років. Утім,

Рис. 4. Шлюбна структура населення. Кам'янське, 1764 рік.

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Рис. 5. Шлюбна структура козацтва. Кам'янське, 1764 рік.

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

він сильно відрізнявся для різних соціальних груп. Найвищим він був у духовенства (29 років – чоловіки, 22 роки – жінки), трохи меншим – у козацтва (24 роки – чоловіки, 19 років – жінки), і найменшим – серед посполства (21 рік – чоловіки, 18 років – жінки) (див. табл. 3).

Втім, це не означає, що не зустрічалися шлюби в дуже молодому і літньому віці. Наймолодшою була 14-річна Уляна, дружина 22-річного Онисима. Втім, у попередні роки зустрічалися навіть більш ранні весілля. Так, наприклад, Катерина, дружина Івана Шматка, народила свою першу дитину у 1735 році, коли їй було 13. Марія, невістка вдови Анастасії Полілушки, народили сина Григорія у 1751 році, коли їй було 12. У 1754 році 70-річний Семен Бахмут одружився на 35-річній Євдокії. Втім, це були поодинокі випадки.

Таблиця 3

Середній вік укладання шлюбів

Стан	чоловіки	жінки
Духовенство	28,75	21,67
Козаки	24,17	19,27
Посполиті	20,74	17,99
разом	30,00	25,45

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Превалювали шлюби з різницею у віці від 6 до 10 років, але несуттєво. Шлюби з іншим віковим лагом були розповсюдженими майже однаково. Рідкістю були шлюби між однолітками (Григорій Павленко та його дружина Ганна, Михайло Палієнко та його дружина Єфросинія, Фома Чорний та його дружина Меланія і, нарешті, зазначений без прізвища Максим та його дружина Уляна). Ситуація була схожою для всіх соціальних станів (див. табл. 4).

Таблиця 4

Віковий лаг між шлюбними партнерами, абсолютні значення

стан	0	1-5	6-10	11 i >
Духовенство	0	3	2	1
Козаки	1	21	24	20
Посполиті	3	62	64	65
разом	4	86	90	86

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Старшим у шлюбах практично завжди був чоловік. Мали місце тільки три випадки, коли старшою була жінка (Єфросинія, дружина Івана Безноса; Тетяна, дружина Спиридона Алексеева та Агрипіна, дружина Матвія Стояна), усі – серед дворових, які жили в господарствах посполитих. Максимальна різниця на користь жінки становила 6 років. Максимальна різниця на користь чоловіка – 35 років (згадані вже Семен Бахмут та його дружина Євдокія).

Загальний коефіцієнт шлюбності для періоду 1740-1764 рр. становив 14 ‰. Серед посполитих він був вищим ніж серед козаків (27 ‰ проти 13 ‰). Встановити загальний коефіцієнт шлюбності для духовенства не вдалось через надто малу чисельність групи.

У часі шлюбність розподілялась нерівномірно. Існували пікові роки, коли шлюбів було більше, і роки, протягом яких навпаки спостерігалися провали в шлюбності. Якщо не брати до уваги роки укладання документу, які завжди вибиваються через особливості обрахунків (час укладання шлюбів встановлюється за віком дітей, а кількість живих дітей є тим більшою, чим ближчий час до їх народження) серед «пікових» років можна назвати: 1743, 1748 (найбільше зростання), 1750,

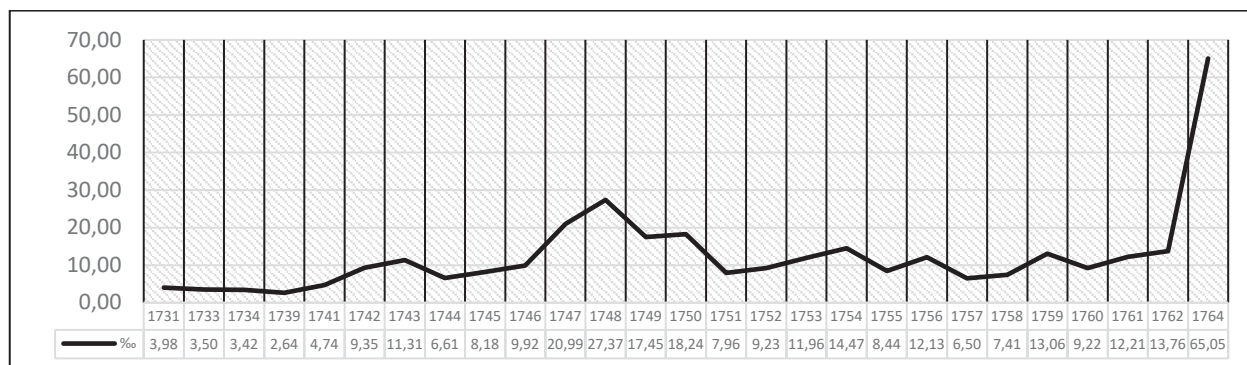

Рис. 6. Динаміка шлюбності. Кам'янське, ‰

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Таблиця 5

**Сумарний коефіцієнт народжуваності,
Кам'янське, 1764 р.**

Стан	Сумарний коефіцієнт народжуваності
Духовенство	3,33
Козаки	6,72
Посполиті	8,86
разом	8,02

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

1754, 1756 та 1759. До «провалів» можна записати весь період до 1741 року, а також 1744-1745, 1751, 1755, 1757-1758 та 1760 роки (див. рис. 6).

Загальна динаміка шлюбності, переважно, збігається із динамікою шлюбності посполитих через їх помітне чисельне переважання. У цьому випадку важливо окремо поглянути на динаміку шлюбності серед козацтва за той самий період. В даному випадку помітно «просідання» шлюбності у роки російсько-турецької війни 1735-1739 років (при чому цікаво, що до війни шлюби серед цієї верстви фіксувалися), у 1746-1747 роках, 1749, 1758 та під час чумного 1760-го років (див. рис. 7). Тенденції в динаміці шлюбності козаків і посполитих схожі і вказують на кризові роки.

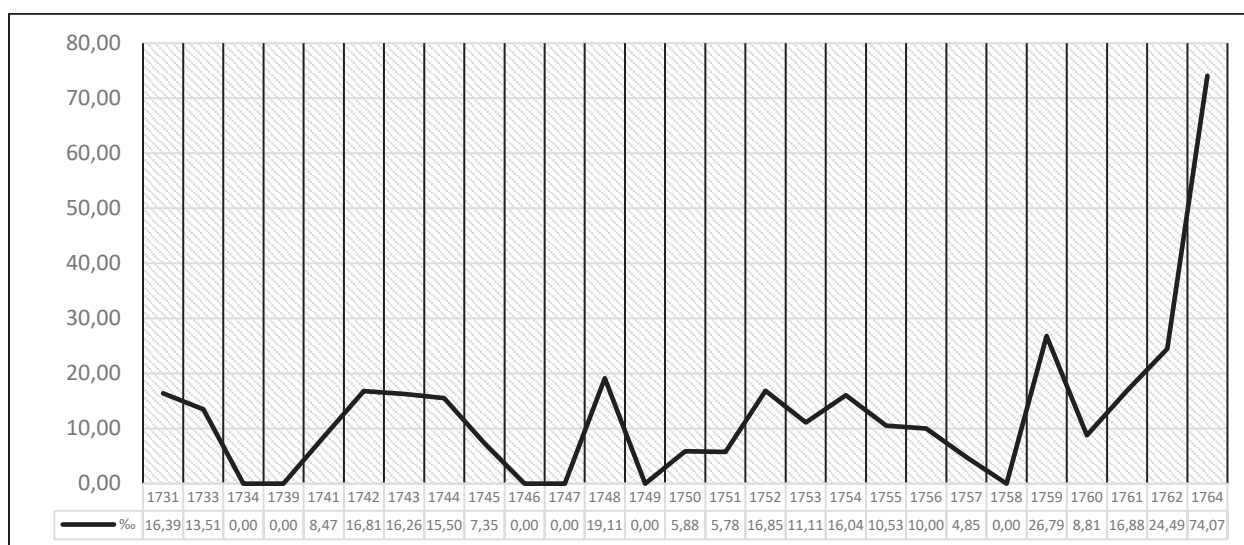
Народжуваність

Важливим показником для розуміння соціальних процесів серед населення є сумарний коефіцієнт народжуваності, який відображає кількість дітей, яку жінка народжувала упродовж свого життя. Природний сумарний коефіцієнт народжуваності (тобто коли немає жодних обмежень для дітонародження) становить 10. За сучасними стандартами, високим коефіцієнтом вважається такий, що перевищує 4. У 1764 році в Кам'янському він становив 8 та був найвищим серед посполства (майже 9), дещо нижчим – серед козацтва (7) і найнижчим – у середовищі духовенства (3) (див. рис. 5).

Оскільки у домодерному суспільстві, де не була розповсюджена контрацепція, кількість дітей регулювалась, переважно, віком укладання шлюбів, такі показники мають бути зворотно пов'язаними із середнім віком укладання шлюбів,

що і спостерігається у даному випадку. Оскільки козаки і духовенство відкладали свої шлюби через службу та навчання, а період фертильності у жінок біологічно обмежений в часі, він не міг бути повністю використаним, що і призводило до зниження сумарного коефіцієнту народжуваності.

Загальна динаміка народжуваності, яка встановлюється на основі документу, що відображає ситуацію на певний момент часу (до яких можна віднести і сповідні розписи) не може бути точною. Дані коефіцієнти встановлені на основі віку дітей, а отже викривлені через смертність (це, зокрема, позначається на завищенні показників у віддалені в часі періоди). Тим не менш, вони також важливі, оскільки можуть продемонструвати тенденції і кризи у попередні періоди (як і встановлені з їх допомогою роки укладання шлюбів). Утім, слід враховувати, що провали у шлюбності настають безпосередньо у кризові роки, а провели в народжуваності дещо відстають від них.

Рис. 7. Динаміка шлюбності. Козацтво. Кам'янське, %

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

Темпи народжуваності в різних соціальних групах можна оцінити за допомогою загального коефіцієнту народжуваності, який можна визначити не тільки для кожного року окремо, але і для певного періоду (наприклад, десятиріччя), для того, щоби уникнути впливу флуктуацій. У випадку використання в якості основного джерела сповідного розпису, найкраще обрати період наближений в часі до моменту укладання документа, щоби зменшити вплив помилок, які накопичуються чим глибше ми зазираємо в минуле.

Відомості отримані за період 1754-1763 роки підтверджують спостереження із сумарним коефіцієнтом народжуваності. Найвища народжуваність (81 %) спостерігалася у посполитих, дещо меншою (38 %) вона була у козацтва, а найнижчою (20 %) – у духовенства. В цілому загальний коефіцієнт народжуваності за десять років для Кам'янського становив 46 % (див. табл. 6).

Таблиця 6

Загальний коефіцієнт шлюбності для різних соціальних груп. Кам'янське, 1754-1763 рр., %.

Стан	народжуваність
Духовенство	20,06
Козаки	37,52
Посполиті	80,93
разом	46,17

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

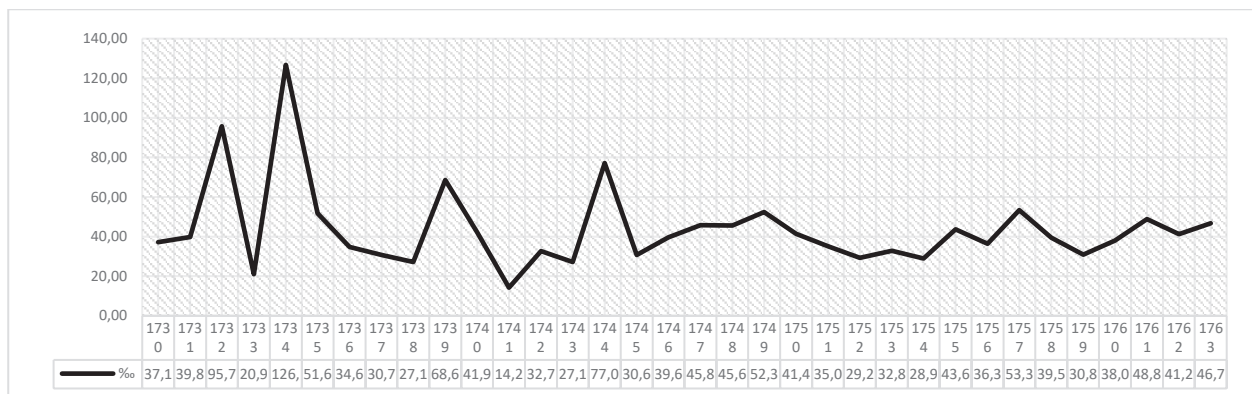
Даний коефіцієнт цілком співставний із загальним коефіцієнтом народжуваності, встановленим Ігорем Сердюком для міст Гетьманщини за період 1757-1766 рр. (41,5 %) та окремими містами цього регіону (Переяслав – 40,7 %, Ніжин – 45,9 %), що вказує на схожі умови життя та демографічну

поведінку населення у Вольностях Війська Запорозького Низового та Гетьманщини на середину XVIII ст.

Висновки. Розподіл населення у Кам'янському в цілому був схожим на той, що спостерігався в інших населених пунктах Старокодацької намісності (менше за все – духовенства, найбільше – посполства, частка козацтва – до 30 % (у випадку Кам'янського – 26 %). Частка господарств зі слугами, так само як і в інших поселеннях, була невеликою, і становила 11 %, а послугами служителів частіше користувалися представники козацької верстви. Більшість служителів була у молодому віці, а отже, схоже, що це був тимчасовий стан, так звані «life-cycle servants». Дворові або підсусідки зустрічалися значно частіше і становили понад половину населення селища (58 %). При цьому останні частіше зустрічалися у посполитих господарствах, ніж у козацьких (94 % проти 60 %).

Статеві-вікова структура населення вказує на те, що воно було молодим (частка дітей – 40 %), і належало до прогресивного типу (тобто населення зростало, але спостерігалась висока смертність). Частка жінок і чоловіків була майже рівною, з незначним переважанням чоловіків (коефіцієнт статевих співвідношення 105). Даний показник схожий на той, що спостерігався, наприклад, у Ніжині (107,9) (Сердюк, 2011: 98) та Кам'янці Старожи́тній (102,9) (Чирук, 2023: 48), але малися значні розбіжності у віковому статевому співвідношенні між козаками та посполитими причина якого наразі не є очевидною. У козацтва чоловіки суттєво переважали жінок у віці 40-44 роки (коефіцієнт співвідношення статей 500), а в посполства – у віці 55-59 років (коефіцієнт співвідношення статей 400).

На статеві-віковій структурі населення помітно значний негативний вплив російсько-турецької війни

Рис. 8. Загальна динаміка народжуваності. Кам'янське, 1730-1763 рр., %

Джерело даних: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв., власні розрахунки.

1735-1739 років (відлуння війни), який позначився на зменшенні чисельності чоловічого населення у кількох вікових групах. Цей же вплив помітний і на реконструйованих даних динаміки шлюбності (дані за період 1735-1739 рр. вдалось реконструювати тільки для козацтва). Після війни спостерігався період компенсаторної шлюбності (1741-1745 рр.), протягом якого укладалась значна кількість шлюбів. Після чого мала місце криза 1746-1747 і 1749 років з виключенням у 1748 році, який позначився високими показниками шлюбності. Наступними кризовими роками стали 1758 та 1760.

Шлюбна структура населення демонструє загальну (100 %) шлюбність, яка, попри стереотипні уявлення, була властива і козацтву. Відмінність полягала в тому, що в козаків був менший відсоток чоловіків, які укладали шлюби до 30-34 років (вік із якого спостерігалася загальна шлюбність). Ще однією незрозумілою особливістю було те, що козаки майже не укладали повторних шлюбів.

Середній вік укладання шлюбів був доволі високим, і становив 30 років для чоловіків і 26 років для жінок. Найбільш ранні шлюби укладали посполиті, найбільш пізні – духовенство. Старшими у шлюбах майже завжди були чоловіки. Частка шлюбів з великим, середнім та малим

віковим лагом між шлюбними партнерами майже не відрізнялася, але шлюбів із середнім віковим лагом (6-10 років) було трохи більше. Практично не спостерігалось шлюбів між однолітками.

Сумарний коефіцієнт народжуваності був високим (8), і регулювався середнім віком укладання шлюбів (був нижчим у козацтва та духовенства). Загальний коефіцієнт народжуваності (46 ‰) відповідає показникам, які спостерігалися в цей період у Гетьманщині та Кам'янці Старожитній.

Внаслідок реконструкції показників народжуваності, шлюбності та загальної чисельності населення із застосуванням методу зсуву за статтю та віком, були помічені помилки (завищені, а згодом – від'ємні значення кількості посполитого населення). Помилки фіксуються з 1739 року, і можуть вказувати на механічне збільшення (внаслідок міграції) цієї частки населення з даного часу. Опосередкованим чином це уточнює час виникнення Кам'янського, визначаючи її у проміжку між 1739 і 1750 роками, але не раніше 1739 року.

Подальші перспективи досліджень пов'язані із аналізом сімейних структур населення Кам'янського та аналізом причин (соціальних, економічних, епідеміологічних) виявлених флуктуацій демографічних показників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Serdiuk I., Voloshyn Y. Historical Demography in Ukraine: From "Political Arithmetic" to Non-Political History. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 2019. No. 41. P. 9–32.
2. Безсмертна Ю. «Служителі» і «робітники» в полкових містах Гетьманщини 60-х – 70-х рр. XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава-Запоріжжя, 2021. 226 с.
3. Бойко П. Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2016. 288 с.
4. Буланова Т. М. Проблема урбогенезису Кам'янського-Дніпродзержинська. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2010. № 8. С. 52–61.
5. Відомість про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. Київ: ЗАТ "ВІПОЛ", 2003. Т. 3. С. 211–265.
6. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). Київ : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. 416 с.
7. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVIII-XIX століть в історії Дніпропетровська. Київ : Укр. пропілеї, 2008, 269 с.
8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. : монографія. Полтава : ТОВ "АСМІ", 2011. 304 с.
9. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни). *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН*. 1929. Т. 5, № 2. С. 159–252.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.127, оп.1016, спр. 638, арк. 81-110 зв.
11. Чирук С. В. Сповідні розписи Старокодацької наміснії 1760-х років як джерела з історичної демографії Нового Кодаку. *Universum Historiae et Archeologiae*. 2024. Vol. 6 (31) (рукопис)
12. Чирук С. Демографічна ситуація в Кам'янці Старожитній у XVIII ст. *«Історія Дніпровського Надпоріжжя»* : матеріали доп. XIII Дніпропетр. облас. історико-краєзнав. конф., м. Дніпро, 27–28 жовт. 2023 р. Дніпро, 2023. С. 46–55.

REFERENCES

1. Serdiuk I., Voloshyn Y. (2019). Historical Demography in Ukraine: From "Political Arithmetic" to Non-Political History. *Przeszłość Demograficzna Polski*. No. 41. P. 9–32.

2. Bezsmertna Yu. (2021). "Sluzhyteli" i "rabotniki" v polkovykh mistakh Hetmanshchyny 60-kh – 70-kh rr. XVIII st. ["Servants" and "workers" in the regiments of the cities of the Hetmanate in the 60s - 70s of the 18th century] : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Poltava-Zaporizhzhia. 226 s. [in Ukrainian].
3. Boiko P. (2016). Dzherela z istorii formuvannia naselennia Oleksandrivskoho povitu ostannoi chverti XVIII – pochatku XIX stolittia [Sources to the History of population formation of Oleksandriyskyi county in the last quarter of 18th – beg. of 19th cen.]: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.06. Kyiv. 288 s. [in Ukrainian].
4. Bulanova T. (2010). Problema urbohenezysu Kamianskoho-Dniprodzerzhynska [The problem of urbanogenesis of Kamianske-Dniprodzerzhynsk]. Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia. № 8. S. 52–61 [in Ukrainian].
5. Vidomist pro vykhidsiv z Hetmanskoï, Pravoberezhnoi i Slobidskoï Ukrainy, yaki oselylysia v Kodatskii palantsi [Information about immigrants from Hetman's, Right-Bank and Slobodsk Ukraine who settled in Kodak Palanka]. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sich: Korpus dokumentiv. 1734–1775. Kyiv: ZAT VIPOL", 2003. T. 3. S. 211-265. [in Ukrainian].
6. Holobutskyi V. (1961). Zaporizka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia (1734-1775 rr.) [Zaporizhzhian Sich at the last time of its existence (1734-1775 years)]. Kyiv: Vyd-vo Akad. nauk URSR. 416 s. [in Ukrainian].
7. Repan, O., Starostin, V., Kharlan, O. (2008). Palimpsest. Korinnia mista: poselennia XVII–XVIII stolit v istorii Dnipropetrovska [Palimpsest. Roots of the city: settlements XVII–XVIII cen. in the history of Dnipropetrovsk]. Kyiv: Ukr. propilei, 269 p. [in Ukrainian].
8. Serdiuk I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st. [People of regimental towns: historical-demographic characteristics of the urban population of the Hetmanschyna in the second half of the 18th century]: monohrafiia. Poltava : TOV "ASMI". 304 s. [in Ukrainian].
9. Slabchenko M. (1929). Palankova orhanizatsiia Zaporozkykh Volnostei (Orhanizatsiia hospodarstva Ukrainy vid Khmelnychchyny do svitovoi viiny [Palanka's organization of Zaporozhian Freedoms (Organization of the economy of Ukraine from Khmelnytskyi to World War)]. Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-ruskoho ta ukrainskoho prava VUAN. T. 5, № 2. S. 159–252. [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 127, op. 1016, spr. 638, ark. 81–110 zv.
11. Chyruk S. V. (2023). Confessional paintings of the Starokodak vizierate of the 1760s as sources for the historical demography of New Kodak [Confessional lists of the Starokodak Governorate from the 1760s as sources for the historical demography of Novyi Kodak]. Universum Historiae et Archeologiae. Vol. 6 (31) (manuscript) [in Ukrainian].
12. Chyruk, S. (2023). Demohrafichna sytuatsiia v Kamiansi Starozhytnii u XVIII st. [Demographic situation in Kamianka Starozhytnia in 18th cen.]. Istoriiia Dniprovskoho Nadporizhzhia: materialy dop. XIII Dnipropetr. oblas. istoryko-kraiezn. konf., m. Dnipro, 27–28 zhovt. 2023 r. Dnipro. S. 47–55. [in Ukrainian].